

TYPOGRAFICKÝ POPIS TISKŮ MELANCHTHONOVY LATINSKÉ GRAMATIKY V ČESKÉ ADAPTACI TROJANA NIGELLA

JAN PIŠNA

Abstrakt: Článek se věnuje genezi a typografickému popisu české adaptace Melanchthonovy latinské gramatiky, kterou původně pro slezskou školu v Goldbergu (dnes Złatorija v Polsku) vypracoval Valentin Trotzendorf a pro tisk ji připravil zhořelecký učitel Laurentius Lodovicus. Do českého prostředí ji v roce 1594 adaptoval Trojan Nigellus z Oskořína a první vydání vzniklo v tiskárně Daniela Adama z Veleslavína. Pro Otmarovu reedici je patrná snaha důsledně napodobit sazbu i dekorem předlohu z veleslavínské tiskárny. Ve druhé polovině 17. století vyšla Nigellova česká adaptace v žilinské tiskárně u Jana Dadana st.

Klíčová slova: Latinská gramatika, česká adaptace, Filip Melanchthon, Valentin Trotzendorf, Laurentius Ludovicus, Trojan Nigellus z Oskořína, Daniel Adam z Veleslavína, Jiří Jakubův Otmar Dačický, Jan Dadan st.

ÚVOD

Tento příspěvek navazuje na předchozí článek ze sborníku *Bibliotheca Antiqua 2012*, v němž jsme se zabírali latinskou gramatikou Filipa Melanchthona (1497–1560) v úpravě Joachima Cameraria (1500–1574) v české adaptaci od Pavla Aquilinata Vorličného († asi 1569).¹ Za použití stejného metodologického východiska se budeme věnovat edicím Trotzendorfovy adaptace, které v rámci českých adaptací Melanchthonovy latinské gramatiky vytvářejí svou vlastní uzavřenou skupinu.²

Vraťme se ale na samotný začátek. Po vydání Melanchthonovy gramatiky roku 1526 (neautorizovaná edice už 1525) se ještě za autorova života učebnice chopila celá řada upravovatelů, kteří se snažili text uzpůsobit, popřípadě pro své žáky výklad zjednodušit. Na českých partiikulárních školách se po roce 1560 používala především Camerariova úprava v Aquilinatově české adaptaci, která se vydávala v českých a moravských tiskárnách až do konce 16. století. Přesto již v 90. letech můžeme sledovat v řadách pedagogů jisté kritické výhrady vůči dosud používaným Melanchthonovým učebnicím (např. veřejné vystupování Jana Sabatena ve prospěch moderních učebnic Petra Rama) na jedné straně, na druhé straně jejich vášnivou obranu.³ K definitivnímu příklonu na stranu Ramovy učební metody došlo roku 1609, kdy

1 PIŠNA, J. Typografický popis tisků české adaptace Melanchthonovy latinské gramatiky. In: KRUŠINSKÝ, R. – VINTROVÁ, T. (eds.). *Bibliotheca Antiqua 2012*. Olomouc: SDRUK ČR – VKOL, 2012, s. 205–216.

2 Při práci jsme používali VOIT, P. *Encyklopedie knihy*. Praha: Libri, 2006; VOIT, P. *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí I: severinsko-kosořská dynastie 1488–1557*. Praha: KLP, 2013.

3 PIŠNA, J. Příspěvek k recepci díla Filipa Melanchthona v bohemikálních tiscích 16. a začátku 17. století. In: KRUŠINSKÝ, R. (ed.). *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska 2011*. Olomouc: VKOL, 2011, s. 92.

univerzita začala tuto učebnici přímo doporučovat.⁴ Nakonec roku 1614 byla vytištěna *Elementa grammaticae latinae Philippo-Ramae* v tiskárně Daniela Karolida z Karlsperku.⁵

V době, kdy docházelo k přehodnocení dosavadních výukových programů a školních pomůcek pro nejnižší třídy partikulárních škol, pedagogové řešili otázku výběru adekvátních náhrad. Dosud užívané Camerariovy adaptaci tak začala vznikat konkurence v již zmíněných Ramových učebnicích, ale také v ověřeném konceptu výuky slezského humanisty a pedagoga Valentina Trotzendorfa (1490–1556).

Trotzendorfovy pedagogické pomůcky a učební řád našly uplatnění na celém území Slezska a také v Lužici, avšak jejich cesta nebyla tak přímočará, jak by se nám mohlo zdát. Pokud se podíváme na příklad adaptace Melanchthonovy latinské gramatiky, zjistíme, že k jejímu prvnímu vytištění došlo přičiněním bývalých Trotzendorfových kolegů a žáků ze školy v Golbergu (dnes město Złatorij v Polsku) až deset let po jeho smrti. Tím se také nabízí otázka, do jaké míry lze celou koncepci učebnice považovat za vlastní práci samotného Trotzendorfa a do jaké míry zasáhl do úprav editor a vydavatel Laurentius Lodovicus (1536–1594). Do té doby se text šířil výhradně diktováním či opisem.

Na tomto místě se alespoň stručně zmiňme, v čem spočívala Trotzendorfova úprava Melanchthonovy gramatiky. Obdobně jak tomu bylo v případě úpravy Lukase Lossia, vytvořil Trotzendorf výběr základních gramatických pravidel a pouček a sestavil je do tehdy běžně užívané a oblíbené dialogické formy otázek a odpovědí. Následně ke každému bodu přidal názorné příklady v latinské a německé variantě.

Dosavadní literatura pojednávající o problematice výuky a učebních pomůcek v Čechách předbělohorské doby je stále smrštena především na práce Z. Wintra. To je také hlavní důvod alespoň stručně shrnout poznatky, popřípadě některá data a údaje opravit. Zároveň nám půjde o to stručně postihnout, jakými cestami se text do Čech dostal a jak byl popřípadě nadále upravován.

Bývalí Trotzendorfovi žáci a spolupracovníci, k nimž Lodovicus náležel, přehledli, popřípadě upravili a doplnili původní Trotzendorfovy rukopisné zápisy. Nedělo se tak náhodou. Právě v letech 1564 až 1565 se započaly vydávat vzpomínkové práce a oslavné sborníky na Trotzendorfa (např. Rhaův text *Oratio de Valentino Fridlando Trocendorfto*, vyd. 1564).⁶ Odborná literatura se zmiňuje o tom, že první vydání adaptace gramatiky bylo pořízeno roku 1565 (jak zmiňuje Z. Winter) či roku 1566 (zmiňuje např. Bauch a další).

V bibliografických záznamech VD 16 poprvé objevujeme zhořeleckou adaptaci v ediční přípravě Georga Helmreicha, kterou vytiskl ve Zhořelci Ambrosius Fritsch.⁷ V téže tiskárně vyšla také Ludovicova úprava pod názvem *Compendium etymologiae et syntaxis* roku 1572.⁸ V této souvislosti je pro nás důležité uvést, že již tento tisk obsahuje latinsky psanou dedikaci (datace 1572) a předmluvu k žákům (datovaná rokem 1566), části o syntaxi předchází předmluva určená žákům (datovaná 1567), které se následně s pozměněnou datací přetiskují také v následujících zhořeleckých i pražských edicích (k čemuž se podrobněji vrátíme později). Učebnice obsahovala jen dvě části gramatiky, bez prozodie (tu Ludovicus zpracoval samostatně ve spisu *Compendium prosodiae*)⁹ a bez souhrnných tabulek s tvary konjugace sloves.

4 STORCHOVÁ, L. *Paupertate styloque connecti: utváření humanistické učenecké komunity v českých zemích*. Praha: Scriptorium, 2011, s. 88–100.

5 *Knihopis* č. 14741.

6 VD 16 P 2014.

7 VD 16 M 3401 (tisk nebyl k dispozici).

8 VD 16 L 3138.

9 VD 16 ZV 9938.

Takto Lodovicova adaptace *Compendium etymologiae et syntaxis* Trotzendorfovy učebnice vyšla roku 1581,¹⁰ tentokrát s doprovodnou příležitostnou básní Joachima Meistera na rubu titulního listu (osm distich), která nahradila původní Lodovicova tři disticha z vydání z roku 1572. Do edice z roku 1581 byly přežaty všechny předmluvy užití roku 1572 s novým vrocením 1581. V témže složení se kniha přetiskla ještě roku 1588 a následně pod již plným názvem *Compendium praeceptionium grammaticarum Philippi Melanchthonis* v letech 1593, 1594, 1603, 1614, 1630.¹¹

ČESKÁ ADAPTACE

Poté, co jsme si stručně vyložili genezi Ludovicovy zhořelecké adaptace textu Trotzendorfovy učebnice, je nutné se blíže seznámit s tím, jakými cestami se učebnice dostala do českého prostředí. Věnovali jsme pozornost především původním vydáním, z nichž jedno či více mohlo posloužit jako předloha pro mistra Trojana Nigella z Oskořína (1537–1604), v inkriminovaných letech 1593 až 1594 rektora Karlovy univerzity.

Pro názornost musíme do naší časové osy zasadit několik údajů. Nigellus datoval svou předmluvu 15. prosincem 1594, z čehož vyplývá, že pro svou adaptaci mohl užít vydání z let 1581, 1588, 1593 či 1594. Avšak uvedené datace u převzatých předmluv (1581 a 1588) a převzatý název nasvědčují tomu, že Nigellus adaptoval některé z nových vydání z roku 1593 či 1594 (pokud mu bylo dostupné).

Nigellus byl ve styku s tiskárnou Daniela Adama z Veleslavína, v níž v 90. letech 16. století vydal několik překladů, např. Schotteniův *Život poctivý nebo cnostný* (1592 a 1597),¹² Hyperiův *Traktát o opatrování chudých* (1592) a celou řadu dalších příležitostných a univerzitních tisků.¹³ V roce 1601 zde vydal *Kázání svatého Ambrože*.¹⁴ To je jeden z důvodů, proč lze předpokládat, že právě pro Veleslavínovu tiskárnu vznikla Nigellova česká adaptace.

V následujícím popisu se budeme více věnovat typografickým charakteristikám, proto svou pozornost zaměříme na deskripci obsahu učebnice. Za výchozí bereme jediný úplný exemplář této adaptace nalézající se ve fondu Strahovské knihovny (sign. AC XIV 68).

Za titulním listem se na jeho rubové straně nalézá báseň Joachima Meistera *Ad eos qui docent grammaticen*, následuje předmluva mistra Nigella, v níž se zaměřil na ozřejnění, proč knihu překládá (ověřený pedagogický úspěch v sousední Lužici, který může být prospěšný i v našich školách). Pak následují dvě Ludovicovy předmluvy. První je dedikace Peteru Ritte-rovovi (datovaná březem 1581), druhá je Ludovicova předmluva k žákům (zde chybí vrocení). Tím končí složka A.

Složky B až fol. F6b obsahují základní poučení o gramatice a části o ortografii a etymologii. Po nich (fol. F7a až P1b) následuje část pojednávající o syntaxi, jež je uvedena předmluvou pro žáky tercie (datace říjen 1588). Od fol. P2a až do Q4a jsou konjugační tabulky a regule zakončené impresem. Poslední strana není potištěná.

¹⁰ VD 16 ZV 29021.

¹¹ VD 16 ZV 4906 (1593), VD 16 M 4313 (1594), edici 1603 zmiňuje BAUCH, G. *Valentin Trotzendorf und die Goldberger Schule*. Berlin: Wiedmann, 1921, s. 127, VD 16 M 4313 (1614).

¹² Knihopis č. 15932, 15932a, 15931.

¹³ BOHATCOVÁ, M. *Obecné dobré podle Melantricha a Veleslavínů*. Praha: Karolinum, 2005, s. 75, 146, 147, 153, 162, 182, 183, 198, 200, 202.

¹⁴ *Knihopis* č. 197.

A) Veleslavín

Knihopis uvádí, že Veleslavínovo vydání se dochovalo jen v jediném unikátním neúplném exempláři Národní knihovny v Praze (sign. 45 F 14).¹⁵ Bez hlubšího srovnání a na základě datace v dedikacích M. Bohatcová tisk datovala do roku 1588 (W 49/1588), což je, jak víme, omyl.¹⁶ Nebyla však sama, jelikož obdobně uvažoval Z. Winter (dle něj došlo k vydání již roku 1581).¹⁷

Tím, že postrádáme celou složku A, nelze jasně určit, jaké bylo celé spektrum použitých ozdobných iniciál. Chybějící stránky obsahovaly iniciály „L“, „Q“, „E“ a patrně i další dekorativní prvky. Exemplář má vytrženo také fol. F8, na němž byla iniciála „C“.

Exemplář tedy obsahuje jen iniciály „G“ (konturová na ornamentálním pozadí) z úvodu o gramatice a „S“ (plná verzála na květinovém pozadí) z úvodu o syntaxi, což ale při skutečnosti, že každá oficiální disponovala jiným souborem ozdobných iniciál, zůstává důležitým distinktivním rysem tisku. Podoba tisku je tedy dosud nepostihnutelná, ale nelze říci, že by byla neznámá, neboť edice, která vznikla v Otmarově tiskárně, ji přesně napodobuje. Zvláště nápadné je to v realizaci sazby stránky, ale především v užití podobných vinět a ornamentálních prvků (např. groteskní maskaronová viněta na konci oddílu etymologie).

Zaměříme-li se na samotnou sazbu, tak obě edice (tedy jak Veleslavínova, tak i Otmarova) se plně podřizují předloze a věrně sledují původní sazbu zhořeleckou. Všechny tři použité typy písma jsou distribuovány na základě jazykové příslušnosti. Pro antikvu, ve které je primární latinský výukový text sázen, je významové odstupňování nejvíce nápadné: majuskulní písmo pro nadpisy tematických kapitol, minuskulní písmo pro pokládanou otázku, kurzivní písmo pro odpověď. Následují písmem odlišené překlady odpovědi v českém (švabach) a německém jazyce (fraktura).

Dalším výrazným prvkem užitého písma veleslavínské edice je příznačné majuskulní antikvové „Y“ s typicky stáčenými horními konci. V této souvislosti připomeňme, že totéž příznačné „Y“ se nacházelo také v sazbě Camerariovy adaptace Melanchthonovy gramatiky z Nigrinovy tiskárny.¹⁸

B) Otmar

Jiří Otmar Jakubův Dačický (†1614) svou živnost provozoval mezi lety 1589 až 1608. Z toho tedy vyplývá, že mezi lety 1595 až 1608 musel vzniknout přetisk Veleslavínovy edice. Na základě jediného úplného exempláře Otmarova vydání a zřetelných snah důsledně napodobit sazbu i dekorem předlohu z Veleslavínovy officíny, nám dopomohla její přibližnou podobu v základních rysech rekonstruovat.

Zvolená sazba přesně reflektuje sazbu předlohy, totéž platí i pro rozlišující funkci užitého písma, jak jsme již uvedli dříve. Svou pozornost proto zaměříme na popis iniciál a dekoru. Již na titulním listu sazeč použil konturovou ornamentální obdélníkovou vinětu se šrafováním, která odděluje vlastní text titulu a impresum [1], přičemž impresum je zdvojeno v explicitu tisku na fol. Q4b (v obou případech bez vrocení). Další dvě užitá viněta jsou zcela rozdílné. Kosočtvercová mauresková viněta ukončuje ztrácející se sazbu Nigellovy předmluvy na fol. A3b. Na další vinětu jsme již upozornili v souvislosti s nápodobou Veleslavínovy sazby.

¹⁵ *Knihopis* č. 5470.

¹⁶ BOHATCOVÁ, *Obecně dobré...*, s. 134.

¹⁷ WINTER, Z. *Život a učení na partikulárních školách v Čechách v XV. a XVI. století*. Praha: Akademie císař. Fr. Jos., 1901, s. 522.

¹⁸ PIŠNA, *Typografický popis...*, s. 208.

V úplném strahovském exempláři máme k dispozici celou sadu užitých iniciál. Všechny užití iniciály složky A, tedy u Nigellovy předmluvy „L“, „Q“ u Ludovicovy dedikace a „E“ u předmluvy k žákům, náleží do stejné sady konturových iniciál s jemným květinovým ornamentem na pozadí. Stejný motiv pozadí nalézáme u iniciály „S“ uvádějící část o syntaxi.

Z jiné sady sazeč vybral iniciály u oddílů o gramatice „G“ (plná verzála v rámečku s dvěma putti a květinovým ornamentem) a iniciála „C“ (plná na květinovém ornamentálním pozadí) v Ludovicově předmluvě k části o syntaxi.

C) Dadan

Aby výčet edic byl úplný, musíme upozornit na skutečnost, že přibližně ve druhé polovině 17. století byla Trotzenдорfova adaptace Melanchthonovy gramatiky vytištěna také v Žilíně v tiskárně Jana Dadana staršího.¹⁹ Podle údajů z *Knihopisu* se zachovaly jen dva neúplné exempláře dvou edic v Lycealnej knižnici v Bratislavě.²⁰

Rozsáhlejší zlomek sedmi dochovaných složek (A, B, D, F, G, N, O) pro nás představuje výchozí materiál pro typografický popis Dadanovy edice.²¹ Fragment titulního listu obsahuje impresum končící neúplným vrocením prvních dvou římských číslic letopočtu, tudíž se můžeme jen dohadovat, kdy přesně (v době působení tiskárny mezi lety 1665 až 1673) mohl tisk vzniknout.

V dochovaných zlomcích se nenachází žádná ozdobná iniciála, jen plné verzály, musíme tedy svou pozornost zaměřit především na dekor a sazbu. Ve zlomku č. 19 je na titulním listu použit jednoduchý rám, složený samostatnou sazbou z typografických ozdůbek. Obdobně je složen i ozdobný pás ve složce A nad Ludovicovou předmluvou žákům. Pro toto vydání bylo taktéž příznačné užití starší (pravděpodobně z 16. století) ozdobné lišty (sloupkové balustry) na poslední stránce složky A.

Zlomek č. 22,²² který obsahuje pouze neúplnou složku A, je typograficky zcela odlišný. Titulní list neobsahuje ozdobný rám, liší se stránková sazba a užitý dekor ozdobných pásů. Na první stránce výkladu o gramatice se nalézá nápadná chyba v sazbě DE GRPMATICA. Právem tedy vyvstává otázka, zdali se nám nedochoval jen zkušební otisk před korekturou, přičemž výsledná edice mohla ještě doznat dalších úprav.

Zároveň se musíme vyslovit k určitým rozdílům v oblasti obsahu mezi edicemi českými a zachovanými slovenskými zlomky, který se týká složení textu složky A. Zatímco u veleslavínské a otmarovské edice začíná výklad o gramatice až složkou B, zlomky dadanovských edic mají tuto část posunutou na fol. A4a. Z toho vyplývá, že edice vypustila jak Meisterovu latinskou báseň, tak i Nigellovu předmluvu a Ludovicovu dedikaci. Z paratextů první složky tedy zůstává jen Ludovicova předmluva začínající na rubu titulního listu. V sazbě obou zlomků jsou vypuštěny německé věty.

ZÁVĚR

Oproti předchozímu výzkumu Camerariovy adaptace jsme v tomto srovnání neměli tak rozsáhlý materiál a stav dochovaných exemplářů nevytvářel potřebu podrobně odlišovat obě vydání od sebe. Nutno tedy poznamenat, že vztah mezi Veleslavínovou a Otmarovou edicí je „editio princeps“ a reedice s dobře patrnou snahou co nejvěrněji napodobit svou předlohu.

19 JANČULOVÁ, I. (ed.). *Žilinská tlačiřna rodiny Dadanovcov: zborník z odborného seminára vydaný při príležitosti 350. výročia narodenia Jána Dadana ml.* Žilina: Krajská knižnica, 2012.

20 *Knihopis* č. 5472 (zlomek č. 19), 5473 (zlomek č. 22).

21 Bratislava, Lyceálna knižnica, sign. Zlomok č. 19.

22 Bratislava, Lyceálna knižnica, sign. Zlomok č. 22.

Na základě tohoto zjištění můžeme odvodit, jaký byl přibližně původní vzhled Veleslavínovy edice dochované v unikátním neúplném exempláři. Dospěli jsme také ke zjištění, že sazeč veleslavínské officíny sázel na podkladě některé z původních zhořeleckých edic.

To, že edice vyšla ještě v žilinské tiskárně Jana Dadana pravděpodobně ve dvou edicích, lze považovat za důkaz přetrvávajícího užívání učebnice v pedagogické praxi protestantských škol v 17. století. Avšak otázka, proč tomu tak bylo, už stojí vně tématu tohoto článku a bude jim muset být v budoucnu věnována samostatná pozornost.

Tento výzkum byl krokem k hlubšímu poznání toho, jaká byla návaznost mezi jednotlivými edicemi adaptací Melanchthonovy gramatiky v jazykově českém prostředí. Lze jej považovat za nezbytný krok pro další (nejen) filologické zkoumání těchto tisků a jejich pedagogického využití (nejen) v předbělohorské době.

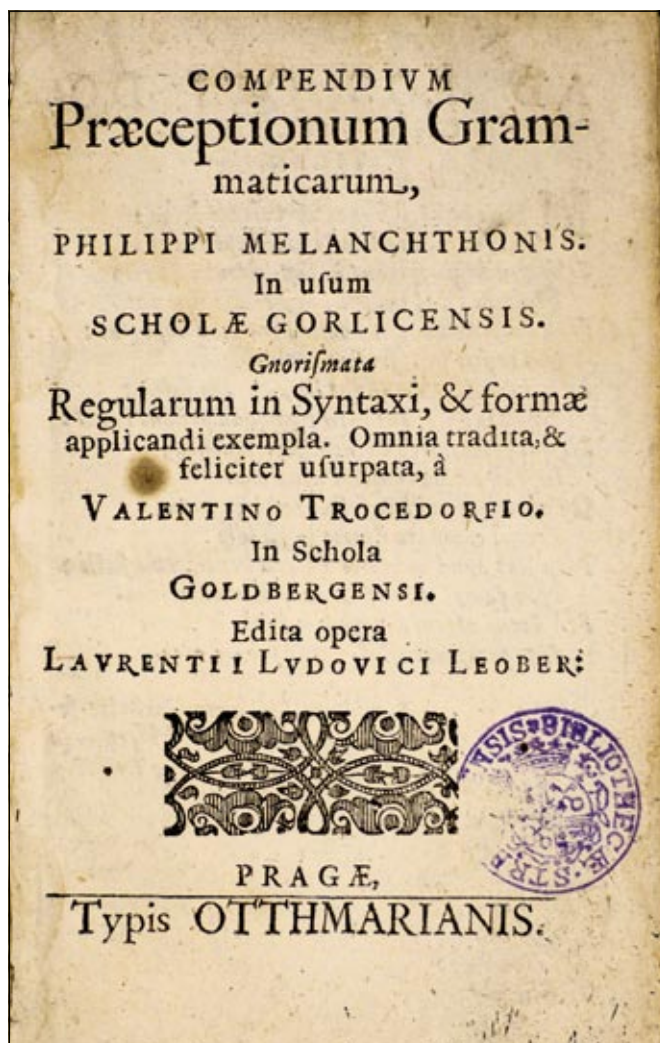
TYPOGRAPHICAL DESCRIPTION OF THE PRINT MELANCHTHON'S LATIN GRAMMAR OF THE CZECH ADAPTATION OF NIGELLUS

Summary: This study is aimed at genesis and typographical description of Melanchton's Latin grammar adaptation to Czech language. It was originally worked out by Valentin Trotzendorf for Silesian school in Goldberg (town Zlatorija in Poland today). It was prepared for printing by Laurentius Ludovicus – teacher from Zhořelec. Trojan Nigellus from Oskořín adapted this work on the Czech milieu in 1594 and its first edition was published in the printing press of Daniel Adam from Veleslavín. In Otmar's reprint of this work is an evident effort to imitate its original design of Veleslavín's edition. In the second half of the 17th century was its Czech adaptation from Nigellus printed in Jan Dadan's printing house in Žilina.

Key word: Latin grammar, adaptation to Czech language, typography, Filip Melanchton, Valentin Trotzendorf, Laurentius Ludovicus, Trojan Nigellus from Oskořín, Daniel Adam from Veleslavín, Jiří Jakubův Otmar Dačický, Jan Dadan senior.

Mgr. Jan Pišna (*1982)

Vystudoval bohemistiku a slovakistiku na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, nyní je doktorem Ústavu české literatury a knihovnictví Filozofické fakulty Masarykovy univerzity a Ústavu pro českou literaturu Akademie věd ČR. V současné době pracuje jako knihovník ve Strahovské knihovně v Praze. Zabývá se starší českou a slovenskou literaturou, latinskou humanistickou literaturou, čtením, čtenářstvím a knižní kulturou 16. století, česko-slovenskými kulturními kontakty v době raného novověku a exulantskými edicemi Kralické bible.

Obrázek č. 1:
Otmár – jediný zachovaný
titulní list české adaptace
Trotzendorfovy učebnice.
Ex. Praha, Strahovská
knihovna, sign. AC XIV 68.

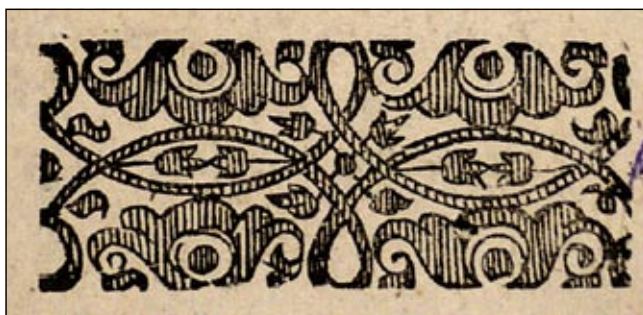
Obrázek č. 2: Veslavín – Zachované iniciály v edici, 20 × 20 mm, S 11 × 10 mm.

Obrázek č. 3:
Věslavín – Zachovaná viněta (38 × 43 mm),
srov. s vinětou č. 3 z Otmarova vydání.

Obrázek č. 4: Inicialy z Otmarova vydání.
L 14 × 14 mm; Q 14 × 14 mm; E 14 × 14 mm; G, s rámečkem 20 × 20 mm;
C 20 × 20 mm; S 13 × 13 mm.

Obrázek č. 5: Viněta č. 1 z titulního listu Otmarova vydání (17 × 40 mm).

Obrázek č. 6:
Viněta č. 2 z Otmarova vydání (47 × 47 mm)

Obrázek č. 7:
Viněta č. 3 z Otmarova vydání (35 × 40 mm).

Obrázek č. 8: Ozdobná lišta k níž jsou přiloženy ozdůbky ve tvaru žaludů, ze zlomku č. 19 Dadanovy edice (9 × 74 mm).